

ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР*

МИКОЛА РУДЕНКО

Генерал-бунтар Петро Григоренко повертається на Батьківщину. Ні, не на ту Батьківщину, якій він багато десятиліть тому склав воїнську присягу, яку ніколи не зраджував, і яка оголосила його зрадником, аби викинути геть, аж за океан. Батьківщини, котра називала себе Радянським Союзом, уже немає – припинила своє існування. Та, власне, її ніколи й не існувало – існувала найстрашніша у світі імперія, яка не була ні для кого матір'ю. І саме він, Петро Григоренко, в числі небагатьох сміливців розхитав і викинув геть той наріжний камінь, що на ньому стояла імперія, – ім'я йому *страх*. Щоб зробити його, імперський камінь страху, надійним і непорушним, під нього покладено десятки мільйонів людських жертв. Творці імперії гадали, що ніхто й ніколи не зважиться простягнути до нього руки, аби той камінь виламати й знищити. Творці кривавої імперії помилилися – такі люди знайшлися. Уже сьогодні народи всього світу вшановують їх як планетарних героїв. А завтра вони прийдуть до кожної хати, як найближчі, найрідніші люди. Це завтра починається вже сьогодні. Ось чому видання спогадів Петра Григоренка в Україні я вважаю подією історичного значення.

Детально аналізувати цей великий і за обсягом, і за епохальним значенням твір не вважаю доцільним. Життя є найціннішою власністю людини, а перелите на папір і зафіксоване в мемуарах – воно стає власністю цілого людства. Та передовсім власністю і довічною славою Батьківщини загальнолюдського героя – у цьому разі славою України. Піддавати прискіпливому аналізу таке життя, мабуть, немає сенсу, бо то є духовний скарб, перед ним належить просто схилити коліна.

Я щасливий, що десь протягом року належав до близьких друзів Петра Григоренка – відтак наші шляхи розбіглися. Ні, не духовно, але фізично. Моя дорога (а пізніше й дорога моєї дружини Раїси) проляже через тюрми, концтабори й завершиться вимушеною еміграцією в Америку. Петро Григорович

* Промову «Людський вимір» М. Руденко виголосив у 1991 р. на вечорі пам'яті генерала Петра Григоренка. Друкується вперше, текст узято з родинного архіву Раїси Руденко.

разом із дружиною Зінаїдою Михайлівною опиняться в Америці на десять років раніше – як вигнанці із колишнього Радянського Союзу. Слава Богу, що він, отой Псевдосоюз, нарешті став колишнім!

Останнім часом міжнародні конференції з питань прав людини називаються конференціями, що присвячені людському вимірові. Коли я вперше почув це визначення, воно змусило мене задуматись – а що, власне, у людині належить вимірювати? Та це запитання непокоїло мене недовго – я доволі швидко сприйняв його розумом і серцем, бо зрозумів головне – про права людини можна правильно судити лише тоді, коли ми бачимо людину не лише як суспільну одиницю – цього мало, навіть дуже мало.

Марксизм розглядав людину класово – отже, тільки соціально. Це дозволяло позбавити її усіх природних прав, бо соціальне в марксизмі стояло вище від природного. На перший погляд, людський вимір зміщувався заради звеличення людини, насправді ж – заради її закабалення чи навіть перетворення на табірний пил, як полюбляв висловлюватись Берія.

У 1976 р., коли я познайомився з Петром Григоренком, поняття «людський вимір» ще не набуло широкого вжитку. Світ гомонів про гуманітарні аспекти міждержавних відносин, про примат прав людини у світовій політиці тощо. Але добре пригадую, що вже в першій розмові ми виявилися одностайними і щодо прав людини, і щодо економічних проблем – одне і друге ми виводили із природи, а не лише із соціальних факторів.

У читача, мабуть, виникне запитання: як люди, що виростили в умовах марксистської догматики, спромоглися так швидко перейти до людського виміру й навіть виміру економічного, застосовуючи інші філософські категорії, ніж ті, які дозволяє марксизм? Відповім коротко: ні, не просто! На час нашого знайомства і я, і генерал-майор Петро Григорович Григоренко пройшли через такі духовні потрясіння, які від нашого вчорашнього віровчення не залишили каменя на камені.

Та, мабуть, варто розказати послідовно, коли і як ми познайомились. Наприкінці 1975 р. з волі КДБ я опинився в психоневрологічному госпіталі. Не можна сказати, що мене туди вштовхнули примусово, але й добровільним це обстеження не назвеш. Після виключення зі Спілки письменників я змушений був працювати сторожем на атомному могильнику в Пирогові, отримуючи за цю небезпечну працю 60 карбованців на місяць. Довелося згадати, що я був інвалідом війни – отже, мав право на пенсію в 55 років. Мені саме виповнився цей вік – і я, дяка Богові, взявся за оформлення пенсійних документів. Потрібно було пройти медичну комісію – і тут я негайно ж опинився в лапах лукавого. Хотів я цього чи не хотів, а довелося протягом двох місяців пожити в психоневрологічному госпіталі для інвалідів війни. Сподівання моїх «благодійників» не виправдалися – психіатри визнали мене здоровим. Це тут, у госпіталі, я написав поему «Хрест».

Саме під час роботи над поемою до мене завітала літня жінка й передала мені зворушливого листа від Петра Григоренка. Петро Григорович писав, що до нього через «самвидав» потрапила моя праця «Економічні монологи» – вона справила на нього сильне враження. Йому хотілося порозмовляти зі мною – отож він просив відвідати його при нагоді.

Літня жінка – то була Оксана Мешко, що невдовзі стала однією із засновників Української гельсінкської групи. Що ж до знайомства з Петром Григоренком, то воно відбулося в одній із московських лікарень, де Петро Григорович поправляв здоров'я після іншої лікарні – психіатричної. Мабуть, відомо, що його психічна «хвороба» полягала лише у самовідданому захисті кримських татар – і ні в чому більше.

Піднявшись на другий поверх лікарні, у великому вестибюлі я побачив доволі високу, але вже зігнуту роками худорляву людину в зеленій смугастій піжамі. Череп поблискував, наче відполірований, – там, де ще не повипадало волосся, він був ретельно виголений. У виразі обличчя, особливо в заломі верхньої губи та в сірих очах, ховалося щось дивовижно дитяче. Може, когось подивує моє свідчення з приводу чогось дитячого в образі сімдесятилітнього генерала, але ж, даруйте, йдеться зовсім не про інфантильність. То була та форма дитячості, яку заповідав Христос: по-дитячому чисте серце й відкрита душа, мудра, самовіддана безхитрісність, яка не заважає бачити людей наскрізь. Я глибоко переконаний: тільки сильна людина здатна зберегти до старості таку нічим не захищену відкритість. Вона любить людей, вірить їм – бо не може не любити й не вірити. А коли люди поглумляться над цією вірою, вийме оту болючу тернину із серця – та й знову вірить, знову любить. Її ніколи не навчиш жити для себе – вона такого життя не зрозуміє і не прийме.

У перший день нашого приятелювання, що згодом переросло в дружбу, ми розмовляли здебільшого про мої «Економічні монологи». Петро Григорович наговорив багато приемних слів про мою економічну працю. Щоправда, мені ніяково переповідати його відгуки й судження – читач усе це знайде в передмові¹ до цієї праці, що була надрукована видавництвом «Сучасність» (США) у 1978 р.

Саме тут, у лікарняному вестибюлі, Петро Григорович і звернувся до мене з пропозицією написати передмову до «Монологів». Я мав у цій справі деякі труднощі: передмову погодився написати А. Д. Сахаров. Проте йшов час, а Сахарову щось заважало зосередитись над нею. Зрештою я почав здогадуватись, що не лише надмірна завантаженість була тому причиною.

Я розповів Петру Григоровичу про ці ускладнення – і той відразу ж після виходу із лікарні поїхав до Сахарова. Наступного дня Григоренко розповідав мені, сміючись:

¹ Друкується у цьому виданні (прим. ред.).

– Він справді сумнівається, але ж не в сонячній теорії вартості – тут він з вами згоден на всі сто відсотків.

– Тоді в чому ж справа?

– Треба зачекати, доки Сахаров обере час, аби простудіювати «Капітал». Уявіть собі, він ніколи в нього не заглядав. За сонячну теорію він спокійний. Навіть не уявляє, що вартість можна тлумачити якимось інакше. Але Андрій Дмитрович не знає, чи правильно ви критикуєте Маркса.

Я засмучено зауважив:

– То він ніколи вже й не прочитає «Капіталу». Отже, й передмови ніколи не напише.

Пригадав такий епізод. Відразу ж після виключення з партії (1974 р.) я відвідав Сахарова, аби порозмовляти з ним про енергетичну теорію вартості. Щоправда, з моєю економічною працею раніше познайомився професор В. Ф. Турчин – фізик і кібернетик в одній особі. Мій підхід до розуміння природи додаткової вартості був не політичним, а фізичним і кібернетичним водночас. Я намагався її пояснити через фотосинтез, через вивчення руху сонячної (біологічної) енергії в артеріях економічного організму. Відомо ж бо – зорі, навіть галактики у своїх астральних процесах підпорядковані законам збереження й перетворення енергії. То хіба ж здатне людське суспільство уникнути всеосяжної влади цього фізичного закону? Той, хто намагається пояснити економічні процеси лишень з боку суспільних явищ (а саме так діяв Маркс), опиняється під наркотичним впливом утопії, котру приймає за науку. І до того ж науку всіх наук, як це у свій час трапилося зі схоластикою.

Гадаю, цього пояснення досить, аби зрозуміти, чому я зі своєю економічною працею пішов не до політекономів, а до фізиків і кібернетиків. До речі, генерал Григоренко до всіх своїх драматичних сутичок із владою був керівником найпершої кафедри кібернетики в СРСР, яку сам він, долаючи опір політиків-схоластів, створив у Військовій академії імені Фрунзе.

Мабуть, варто зауважити таке: до знайомства з Сахаровим та його відважним, самовідданим оточенням я, починаючи з 1963 р., бомбардував ЦК своїми листами. Я намагався переконати партійних чиновників, що марксизм – вчення помилкове, яке в найближчі десятиліття приведе країну до жахливої катастрофи. Мене терпіли років десять, вважаючи за хворого, а потім вигнали з партії та Спілки письменників. І тільки в колі сахаровської опозиції я дихнув на повні груди.

Але повернуся до розмови, що відбулася на квартирі академіка А. Д. Сахарова в серпні 1974 р. Він жив тоді у крихітній квартирці О. Боннер, що була вмебльована більш ніж скромно. Розмовляли ми в кімнаті, яка водночас слугувала кабінетом, спальнею і вітальнею. Власне, то була єдина кімната подружжя Сахарових – у другій жила старенька мати Олени Георгіївни.

Мене привів до Сахарова професор Валентин Турчин. Утрюх ми й обговорювали мою економічну працю. Час від часу з'являлася у дверях Олена

Георгіївна і стояла, зіпершись на одвірки – було видно, що розмова її цікавила.

Андрій Дмитрович відразу ж прийняв теорію додаткової вартості як додаткову енергію сонця, яка щороку вливається в земну економіку через фотосинтез. А коли зайшла мова про Маркса, прославлений академік з посмішкою процитував Єсеніна: «Ни при какой погоде не читал». Відтак заговорив суворо, з гіркотою:

– Маркс мене дратує своєю квазінауковістю. Гадаю, на легковірних людей справляє враження стиль Маркса. Це, власне, спритний журналіст, який зумів запевнити себе й інших, що йому відома істина в останній інстанції. Нічого, окрім псевдонаукової машкари, я в нього не побачив.

Отже, те, що Сахаров казав Григоренкові, по суті, не різнилося з тим, що він казав мені. У цьому, власне, й полягала трагедія марксисту: інтелігенція ХІХ століття вбачала в «Капіталі» наукову мудрість, а розвиток природознавства у ХХ столітті позбавив його ореолу науковості. На жаль, ті, кого це безпосередньо стосувалося, дуже пізно розплющили очі. Або не розплющили й досі.

Цілком можливо, що я тут приділяю забагато уваги своїм економічним працям, але саме вони звели мене з А. Сахаровим і П. Григоренком. Тому продовжу оповідати про те, як далі розвивалися наші відносини з бунтівливим генералом.

– Не вішайте носа, – сказав Григоренко, помітивши, що в мене зіпсувався настрій після його розповіді про розмову з академіком Сахаровим. – Андрій Дмитрович кілька разів брався за передмову, але змушений був полишити цю справу. Отож хочете ви чи не хочете, а передмову доведеться писати мені. Ну а Сахаров... Він погодився бути вашим консультантом з питань фізики. Це вас задовольняє?

Григоренко говорив, хитрувато примружившись. Петро Григорович належав до людей, для яких проблема самолюбства взагалі не існувала, отож він і не збирався ображатися на те, що мене засмутила відмова Сахарова написати вступне слово до «Монологів». За віком він був ровесником мого старшого брата і розмовляв зі мною, мов старший брат.

– Вважайте, що вам поталанило. Я не дивуюся, що за дванадцять років окрім Сахарова ви не зустріли людини, яка б зрозуміла сонячне походження додаткової вартості. Повірте, це таки дуже складно. Я протягом життя шість разів починав і завершував студіювати «Капітал», намагаючись виловити там істину. Дідька лисого!.. А коли прочитав вашу працю... До речі, Андрій Дмитрович просив передати, що ви маєте право назвати його в книзі як офіційного консультанта. Це ж таки справді чистої води фізика. До цього важко звикнути, але істина саме тут.

Наприкінці літа 1976 р. подружжя Григоренків завітало до мене в Кончу-Заспу. На жаль, це була вже не дача в письменицькому селищі, де я прожив

з десяток років – ту дачу довелося продати, бо тепер я був тільки сторожем. Жили ми з дружиною в тісній квартирці, яку їй надав санаторій, де вона працювала. Петро Григорович привіз передмову до «Економічних монологів», написану десь у Прибалтиці. Вони й приїхали не з Москви, а з Прибалтики. Петро Григорович захоплено розповідав про голову колгоспу, що в нього Григоренки прожили цілий місяць, доки генерал працював над передмовою до моєї книги. Ознайомившись із нею, я радісно погодився, що мені таки справді поталанило. Григоренко не просто перейнявся моїми ідеями – його передмова сприймалась як цілком самостійна наукова праця. Вона й ходила в московському «самвидаві» окремо від «Монологів». На жаль, коло читачів було дуже вузьким – у широкий простір книга не вийшла. Мабуть, правду казав генерал, що ця тема небагатьом доступна.

Своє гостювання в Кончі-Заспі Петро Григоренко, уже викинутий в Америку, описував так:

У вересні 1976 року ми з дружиною приїхали погостювати до Миколи і Раї Руденків. Як звичайно, за нами прибув і супровід з тасмних спостерігачів КДБ. У Кончі-Заспі вони зустрілися з агентами, що стежили за Руденками. Утворилася своєрідна сполучена база двох управлінь КДБ – московського і київського. Розташувалася ця база у кінобудці місцевого клубу, якраз навпроти входу до квартири Руденків, на відстані 10–15 метрів. Тим самим мешканці Кончі-Заспи були позбавлені можливості дивитись кіно протягом усього нашого перебування в цьому селищі. Але ніхто цим не обурився. Навпаки, багато з них один за одним попереджали Руденків, що з кінобудки їхню квартиру підслуховують і стежать за нею. Розповіли навіть про установлене там технічне устаткування.

Тут я процитував початок статті П. Григоренка, що називається «Микола Руденко – поет, філософ, борець»¹. Вона відкривала том моїх поезій, які через «самвидав» дістались Америки й були видрукувані у видавництві «Смоло-скип» (1978 р.). Стаття написана українською мовою, що для Петра Григоровича було справою вельми не простою. Україну він покинув у ранній юності, життя віддав військовій службі, до депортації у США жив у Москві. Дружина – росіянка. Отже, материнська мова жила тільки в його пам'яті – він не мав змоги послуговуватись нею за життя. Проте зі мною він завжди розмовляв лише українською мовою. Прошу зважити: це відбувалося майже через шість десятиліть після його розлуки з Україною!

У наведеній цитаті є лише одна неточність: після від'їзду подружжя Григоренків працівники КДБ не повернули кінобудку мешканцям селища аж до мого арешту, що стався в лютому 1977 р. Отже, кіно в селищі не демонстрували понад півроку. Зате ми з Раїсою мали інше кіно – кінокамера, встановлена в кінобудці, автоматично знімала всіх, хто заходив до нашого під'їзду. Можна сказати, що вона використовувалася майже за призначенням.

¹ Друкується у цьому виданні (прим. ред.).

Якщо партократичний санаторій «Конча-Заспа» стояв на березі старого річища Дніпра, яке перетворилося на вельми мальовниче озеро, то селище санаторних співробітників містилося над заплавою річки Віти. Сама Віта давно вже перетворилася на струмок, що живив болото, але її заплава розляглася широко й густо позаростала дубняком, вільхами та ліщиною. Чимало тут було й старих дубів, котрі шуміли своїм листям іще над тією Вітою, що по ній плавали кораблі. Бо звідки ж тут узявся корабельний якір, видобутий археологами?

Посеред осикових та вільшаних джунглів на відстані двохсот метрів один від одного стоять два дуби-велетні, що виглядають старішими від запорізького дуба. Принаймні не молодшими. Різняться вони від запорізького дуба тим, що, мабуть, виростали у тісняві старої-престарої діброви. Через те вони виростили не крислатими, як дуб-запорожець, а пірамідальними. Ми зміряли товщину одного з них на рівні грудей – мотузок, що його оперізував, становив сім метрів завдовжки.

Діброви давно немає, її вирубали десь, мабуть, років триста тому – це видно по численних дубових пнях, котрі звідусюди обступають велетнів. Тут частіше, ніж деінде, можна зустріти козуль, кабанів і лосів. Що їх сюди приводить? Може, й вони, як оце ми з Григоренком, приходили сюди задля мовчазної молитви?

А ми таки й справді відчували щось молитовне, торкаючи заглибини дубової кори, які нагадували оранку в чорноземі, вивернуті в борозні скиби і водночас тисячі складених для молитви чорних від роботи селянських долонь.

Я дивився на Петра Григоровича й намагався вгадати, про що він зараз думає. Він був неговіркий, коли йшлося про почуття заповітні.

Поклав руку мені на плече, мовив по-братерськи:

– Спасибі, Миколо, що ти мені їх показав. Не знаю, чи вдруге доведеться побувати в Україні.

Я був вдячний, що він у цю молитовну мить звернувся до мене на «ти». Уже не треба було вгадувати, про що він думав: із його слів було ясно, що думає він про Україну – про її тисячолітню велич і її рабство. Так, він любив Україну і готовий був слугувати їй усім своїм життям. Не проміне й місяця, як він стане одним із фундаторів Української гельсінкської групи. Ми умовляли його очолити Групу, але після розмови з Сахаровим він заявив, що це належало зробити мені. Думка цих двох людей для мене важила більше за фронтові накази.

Але продовжу розповідь про нашу прогулянку в урочищі Віти. Тільки-но ми, вибравши затишну галявину, прилягли на траву й задивилися у небо, як поза дубами затріщало галуззя. Озирнувшись, ми побачили постать у спортивному костюмі.

– Ну чого б ото підслуховувати? – сумно посміхнувся генерал. – Все одно ми про них нічого доброго не скажемо. А може, я помиляюсь?

– Ні, ви не помиляєтесь, Петре Григоровичу, – відгукнувся я. І ніби на доказ справедливості наших спостережень з другого боку галявини з'явилася постать – і так само у спортивному костюмі.

– Еге! – весело вигукнув Григоренко. – Тут їх більше, ніж грибів. З ними не занудьгуєш.

Забавляючись, він пожбури в одного із філерів уламок дубової гілки, схожий на бумеранг. Але спортсмени і не думали ховатися – вони трималися доволі зухвало. Я розповів генералові, що то були звичні для мене бігуни. Неподалік є спортивна база – отож працівники КДБ й вирішили маскувати своїх агентів під спортсменів. Річ у тім, що в мене було кілька постійних маршрутів для тривалих прогулянок. Я ними користувався залежно від погоди. Ті, хто керує агентами, непогано це вивчили – і так само залежно від погоди налаштовували супровід. Якщо дощить, значить, я помандрую піщаною дорогою. І тоді краще послати за мною мотоциклістів. Якщо сухо, вирушу поміж болотами – і тоді треба посилати бігунів, бо мотоцикли там загрузнуть.

– Дорого ви обходитеся державі, – зауважив Григоренко.

– І ви не дешевше.

І ми обоє засміялися. Проте інколи ми займалися доволі серйозними підрахунками – і ставало не до сміху. То були великі народні гроші, що витрачалися на легковажну гру – бо ж ми діяли цілком відкрито, не ховаючись і нічого не ховаючи. Щоправда, я ховав лише свої літературні твори, аби вберегти їх від пограбування. Але політичних документів ми не приховували – навпаки, прагнули того, щоб проголосити їх на весь світ.

Не можу проминути іще одного епізоду, що стався під час перебування Григоренків у Кончі. Він описаний Григоренком принаймні двічі – у книзі споминів і згаданій статті. Наведу цей епізод, послуговуючись статтею, написаною П. Григоренком для однотомника поезій:

Коли ми вперше зайшли в його квартиру, в очі впав малюнок – старий, понівечений дуб. Особливо привертала увагу рана на його стовбурі: якимось страшним ударом вирвано кус стовбура. Час потурбувався про лікування: навколо рани ліг наплив, на дні закрубіло. Чимось ця рана дубова притягала до себе. Щось дивовижно людське було в ній. Мимоволі думалося: яку тяжку муку він переживав під час поранення і як йому, мабуть, і досі болять. Щоразу, увіходячи до кімнати, я довго дивився на ту картину. Я вважав, що це зобразив хтось із великих. Одного разу я запитав про це Миколу. Але всупереч моєму сподіванню він назвав якогось невідомого київського маляра.

Через декілька днів я зайшов до умивальні, там був Микола, оголений до пояса. І я побачив, що в нього на спині, на самісінькому попереку, дотикаючись спинного хребта, зяяла рана... як на дубі. Вона так нагадувала картину, що я мимоволі запитав: «А чи не бачив маляр оцю рану?» – «Ага, – відповів Микола. – Рана на дубі написана з моєї». Із того часу вона завжди в моїй уяві. І та з малюнка і з життя. Написана з моєї і з життя. Написана з моєї і з життя.

Я навів цей епізод не лише тому, що його опис мені дорогий (це й так зрозуміло), а передовсім тому, що він висвітлює характер самого Григоренка. Старому воїнові болять не лише власні рани, а й рани друзів. Що ж до Григоренка, то рани друзів йому боліли більше, ніж свої. Належить дещо уточнити про художника: насправді він не такий уже й невідомий – йдеться про народного художника СРСР, лауреата Державної премії, академіка Сергія Григор'єва. Колись ми були з ним дачними сусідами, разом ходили на риболовлю – отож у нього була можливість побачити мою рану. Мабуть, Петро Григорович надав значно простішого значення слову «народний», аніж вкладав у це поняття я.

По приїзді до Америки я вже не застав Петра Григоровича живим. Але ж десятки людей згадували наведений тут епізод: Петро Григорович у своїх численних виступах і статтях розповідав, кого брежнєвські жандарми гнали в таборах на тяжку працю. Я і справді перекидав лопатою сотні тонн землі і в цехах скрипучою тачкою перевіз не менше металу. А коли нагадував, що я ж таки інвалід війни другої групи, наглядачі відповідали: «Вы потеряли право называться инвалидом Отечественной войны». Та все ж під час побачень з дружиною я дізнавався, як бореться за моє визволення генерал Григоренко – і це надавало мені сили вистояти, не зломитись.

Коли я завершив попередню фразу й поставив крапку, мені подали московську газету «Известия» із сенсаційним повідомленням такого змісту: створено комісію експертів на державному рівні, якій належить вивчити, чи, бува, не вчинив помилки Верховний суд СРСР стосовно генерала П. Григоренка, запроторивши його на багаторічне примусове лікування до психіатрички. Причиною порушення цієї справи став той факт, що американські психіатри давно заперечили діагноз радянських – після ретельного обстеження вони визнали генерала психічно здоровим. Дивно було мені читати ці блюзнірські рядки. Ну, а якби не існувало згаданого висновку американської психіатрії – невже так би й не було спростовано злочинного діагнозу? І яке це сьогодні має значення, коли добре ім'я бунтівливого генерала здобуло високу пошану всього людства? Кому потрібна ота запізніла «реабілітація»? Хіба Господь, у лоні якого перебуває Григоренко, сумнівається в доброму здоров'ї його психіки? Чи, може, в цьому сумніваються вдова і син Петра Григоровича? Пізно, надміру пізно похопилося радянське судочинство виправляти свою «помилку». Воно, звичайно, намагається реабілітувати себе, а не Григоренка. Ось чому оте все псевдонаукове белькотіння справляє гнітюче враження.

Очевидно, тут просто йдеться про людський вимір: не було і поки що немає в офіційних діячів колишнього Союзу еталонів для такого виміру. І через те не лише вчора, але й сьогодні людина з нестандартним мисленням сприймається насторожено, часом навіть вороже. Хіба не вкоротили життя Сахарову брутальними випадками проти нього в колишньому парламенті ко-

лишнього СРСР? Хіба мало злісних випадів не лише проти окремих людей, що йдуть дорогою правди, а навіть проти цілих народів?

Тож не дивно, що в хрущовські та брежнєвські часи в СРСР не знайшлося еталонів для виміру ментальності й багатопланових здібностей П. Григоренка. Його головним фахом була військова наука й військова практика. Був окопним військовиком, командував дивізією – до речі, у тій армії, де полковник Брежнєв керував політпропагандою. І раптом бойовий генерал створює першу в Радянському Союзі кафедру кібернетики, яку сам же потім і очолює. І це одразу ж після того остракізму, якого зазнала ця наука. Де ж воно взялося в ньому – таке несподіване осяяння? Які еталони застосувати до його виміру? А коли брежнєвська камарилья позбавила його права жити на Батьківщині, сів за мемуари. Писав їх власноручно, а не так, як це робили інші генерали й маршали, що кликали на допомогу професійних літераторів. Проте й раніше він змінював свої заняття – писав наукові й публіцистичні праці, почувався вільно серед фізиків і літераторів. У його судженнях ніхто не відчував дилетантської поверховості – у них завжди пульсувало й дихало міцне філософське підґрунтя. Григоренко легко спілкувався й навіть дружив з такими різними людьми, як О. Солженіцин і А. Сахаров. Це були відносини на рівних. А чи багато в нас генералів, чий духовно-інтелектуальний потенціал дозволяє вийти на рівень двох велетнів людства, яких ми щойно згадали?

Пригадую: у помешканні Григоренків із ранку й до пізньої ночі лунали дзвінки й безперервно поскрипували двері. Петро Григорович приймав усіх, нікому не відмовляв – і дуже багато метушливих, духовно порожніх людей зловживали його гостинністю. Було схоже на те, що він готовий розчинитися в людях, роздарувати себе до останку. Треба сказати, що він був хворий на діабет, почувався доволі зле, але ж виявляв надлюдське терпіння в оцьому жертвовному роздаровуванні себе випадковим особам. Дехто з молодиків нав'язувався йому в друзі, аби потім похвалитися дружбою з цією всесвітньо відомою людиною. Мені було шкода його сил, часу, пограбованих марнолюбними відвідувачами, але я помічав, що тут діє моральна настанова, яка має релігійне підґрунтя.

Була у Петра Григоровича якась таємниця суто духовного порядку, яка повернула його до релігії предків. Повернула ще тоді, коли йому довелося працювати вантажником у московському гастрономі, а Зінаїда Михайлівна ходила мити казенні підлоги. Так старі люди заробляли собі на хліб. Саме тоді це й сталося. Але як саме сталося, генерал розповідати не бажав. Це було інтимним, заповітним. Лишень одного разу я дозволив собі запитати:

– Мабуть, і вас пропалив небесний вогонь, як це вже траплялося з деякими людьми?

– А хіба ж ні? – відповів запитанням Григоренко й дав мені зрозуміти, що про такі речі він розповідати не бажав. Тут ідеться про той небесний вогонь, що про нього свідчать «Вели». Можна також адресувати питання до

роману Писемського «Масони». Там автор описує, як дехто із російських масонів (наприклад, відомий політичний діяч царської Росії Сперанський) умів вступати в контакт з небесним вогнем – носієм Світового Розуму. Уміють це робити також індійські йоги. До Петра Григоровича це прийшло зненацька – Світовий Розум знайшов його сам. Саме так я зрозумів те, що наповнювало Григоренка, а він своєю короткою реплікою підтвердив мій здогад.

Безумовно, я цього б у ньому не помітив і не збагнув, якби сам не пережив несподіваного спілкування зі Світовим Розумом у серпні 1963 р. Я також працюю над спогадами – і там обов'язково розповім про це космічне явище якомога повніше. А поки що нам доведеться полишити цю тему через її понадлюдську складність.

Власне, небесна полум'яна рука, що лягла на голову Григоренка, не обов'язково мала привести до церкви. Світовий Розум живе у природі, узгоджуючи свою життєдайну творчість із її фізичними законами – тобто з рухом матерії. Гадаю, до церкви привела його дружба зі священником Д. Дудком. Проповіді Дмитра Дудка збирали тисячі релігійних і нерелігійних людей. Вони були яскраві, літературно довершені, сильні духом і думкою. Загалом же ці проповіді мали правозахисний характер. Або, якщо говорити сучасною мовою, були присвячені людському вимірові. Саме тому ці вельми різні люди й зблизились – Д. Дудко й П. Григоренко.

Пізніше, коли я опинюся в мордовському концтаборі, а Петро Григорович – в Америці, Дудка також заарештують, і він не витримає тюремного режиму – слабкодухо, принизливо покається. Мені буде боляче не стільки за Дудка, скільки за Григоренка: він так любив друзів, що викреслювати їх зі свого життя для нього було нестерпно. А викреслювати доводилося неминуче: каяття політв'язня розцінювалося як зрада. Воно не лише підривало ідею руйнування страху, а навпаки – сприяло його утвердженню. Та це буде пізніше, а поки що їх об'єднувала щира дружба. Я часто заставав у Григоренків отца Дудка з попадею і вже почав їх вважати також моїми друзями.

Пригадую освячення невеликої двокімнатної квартири Григоренків. Священик Дудко робив це у повній відповідності з православним обрядом: занурював кропило у висвячену воду, збризував кутки й стелю, нашіптуючи молитву, схожу на замовляння. У ранньому дитинстві, коли ще був живий батько, я брав участь у такому обряді – висвячували нашу хату. Тоді це на мене справляло надзвичайно сильне враження, а тепер здавалося шаманством. Я дивувався з Григоренка: невже він здатний вірити в оце чаклунство? Що ж, я не був готовий до церковного обряду. Але ж тільки до самого обряду – не до сутності церковних проповідей. Прилучився до церкви лишень в Америці, у Бавнд-Бруку, який називають українським Ієрусалимом. То були чари самої церковної служби, яку очолював митрополит Мстислав. Від Григоренка я застав у Бавнд-Бруку глиняний горбик – скульптор Неізнаний іще не встиг встановити пам'ятника із чорного мармуру. Митрополит запросив мене

на обід. Поважна, некваплива бесіда була зосереджена довкола імені П. Григоренка та його життя в діаспорі.

Тоді владика Мстислав тільки наближався до свого 90-ліття, він був не лише великим проповідником, але й прекрасним співрозмовником. Самозрозуміло, що з Григоренком вони стали близькими друзями. Їм було що згадати – Мстислав також володів військовим досвідом. Мені потім переказували, що Григоренко назвав його козацьким митрополитом. Майже столітній Мстислав, соборований на Патріарха, встиг відвідати незалежну Україну, аби закласти духовні підвалини Української Автокефальної Православної Церкви. Що ж до генерала Григоренка, то йому, на жаль, не довелося сказати свого слова стосовно розбудови Українських збройних сил.

А чи був Петро Григорович у повному розумінні українцем? Мабуть, не варто приховувати, що деякі люди в діаспорі називали його малоросом, навіть москалем. Це, власне, були люди із оточення добре відомого пана Стецька, що для них здавалася ворожою навіть Українська гельсінкська група: вона, мовляв, відволікає українських патріотів від єдино вірної дороги – підпільної діяльності, яка має підготувати всенародне повстання проти Москви. Ярослав Стецько за життя стверджував: «Тільки кров і залізо примирять нас із росіянами». Та кому ж, як не Григоренкові, було знати, що кров і залізо приведуть лише до страшної поразки – не до перемоги! Окрім того, він добре бачив, що у глибинах російського народу визріває ненависть до компартійного тоталітаризму. Тоталітаризмові може бути протиставлена лише демократія, але ж не новітній тоталітаризм – уже з націоналістичними гаслами. Варто сказати правду: Бандера і Стецько були самовідданими українськими патріотами, але ж демократами вони не були.

Цілком зрозуміло, що Петро Григорович одразу ж опинився на ідейних барикадах. По суті, він підняв знамено Івана Багряного за самостійну демократичну Україну. І не підпілля для цього потрібне – потрібна боротьба із відкритим заборолом, бо *в підпіллі можна зустріти тільки щурів*. Так він і назвав свої спогади. На жаль, Стецько і його оточення сприйняли цей метафоричний вислів на свій карб. Це вело до загострення політичної ситуації в діаспорі – ото ж фундація І. Багряного, працюючи над українським виданням григоренківських мемуарів, вирішила пожертвувати авторською назвою.

Тут, мабуть, доречно повернутися трохи назад, аби показати, що ідея української самостійності ніколи не була для П. Григоренка чужою, хоча справедливим буде визнати, що далеко не завжди вона в нього домінувала. Але досить було йому почути бодай слабенький голос з України, як одразу ж усе його українське ество пробуджувалося, босоноге дитинство кликало до землі й мови предків. Яюсь відразу ж після нашого знайомства ми пішли до кінотеатру, де тоді демонстрували немилосердно препарований фільм «Звичайний фашизм». Та навіть у препарованому вигляді він справляв незабутнє враження. Із кінотеатру відійшли до середнього магазину, відомого в Буда-

ренків не було капусти. Отак із капустиною в руках Петро Григорович в якомусь лишень йому відомому зв'язку із щойно переглянутим фільмом заговорив про Україну:

– Я думаю, що Хмельницький вчинив гірку помилку, пішовши на союз із Москвою. Замість рівноправного союзу Україна отримала колоніальне ярмо.

Нарешті я зрозумів зв'язок цієї доволі недвозначної репліки з нашими враженнями від фільму: окупація України націонал-більшовиками – це також звичайний фашизм. Саме тут я й підкинув йому думку про те, аби він очолив Українську гельсінкську групу, для якої ми обрали назву, що мала характер декларативної формули: Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Свою пропозицію я висловив напівжартом:

– Годі вам бути татарським мурзою. Пора переймати гетьманську булаву.

Григоренко засміявся. Чим завершилася ця розмова – я вже оповідав: він запропонував обговорити цю справу з А. Д. Сахаровим.

У діаспорі Григоренко відразу ж визначився: він належить до Української гельсінкської групи – отже, до української діаспори. Роздвоєння поміж українською та російською культурою вже не було – він прийняв українську мову й культуру. Для нього це було нелегко. У його промовах іще вчувається скутість і навіть калькування з російської, але демократичні кола діаспори добре знали біографію П. Григоренка й толерантно ставилися до його мовних недоліків. Зінаїда Михайлівна, яка колись не любила мене за те, що я розбудив у генералові приспаного українця, тепер також горнулася душею до української церкви.

Гадаю, остаточне повернення Григоренка в лоно української нації пов'язане з тим, що ми, його друзі по Гельсінкській групі, опинилися за колючим дротом – усі, окрім нього! А на додачу разом з нами опинилися там багато таких, кого Григоренко вже не міг знати – на місце арештованих приходили нові члени, котрим вдавалося попрацювати в групі місяць-півтора та й рушати на поповнення добре згуртованого середовища політ'язнів. Протягом трьох років за участь в УГГ було заарештовано близько сорока українських патріотів. Чекісти вимучували мене, аби добитися підписання заяви про розпуск Групи, але я добре бачив, що це був колективний подвиг української інтелігенції – подвиг, котрий видаляє наріжний камінь з-під імперської спурди – масовий страх. Від нас вимагалось одне: не піддатися тортурам, стояти до останнього – і ми стояли. Московська гельсінкська група не вистояла, саморозпустилась. УГГ продовжувала діяти навіть у концтаборах. Можна сказати, що господарями в зонах були ми, українські політ'язні. Адміністрація концтаборів нерідко відступала перед нашою згуртованістю, зона йшла за нами.

Це було добре відомо Григоренкові. Усе своє життя за океаном Петро Григорович присвятив боротьбі за визволення українських правозахисників та пропаганді ідей УГГ. Тож не дивно, що саме він заснував і очолив Закордон-

не представництво УГГ, яке перетворилося на політичний штаб, що керував правозахисною боротьбою – і не лише в діаспорі. Дві найпотужніші радіостанції світу («Голос Америки» і «Свобода») були до послуг Петра Григоровича – і він блискуче використовував цю всесвітню трибуну. По приїзді в Америку, вже після його смерті, я продовжив розпочату ним справу. Відомо ж бо: продовжувати легше, ніж починати: діаспора за вісім років його впертої роботи помітно демократизувалася, прибічники Стецька опинилися в ізоляції. Люди повірили, що є інші шляхи боротьби за визволення України, аніж криваве повстання. І найперший, найголовніший шлях – це шлях руйнації страху, по якому вирушили десятки членів УГГ. Отож мені було значно легше працювати в Закордонному представництві УГГ (а відтак Української гелсінкської спілки), аніж Григоренкові.

Ми звикли до прадавнього вислову: «Герої не вмирають – вони живуть у серцях співвітчизників». Та незважаючи на звичність цих слів, що від надмірного вжитку зробилися майже буденними, на величному цвинтарі в Бавнд-Бруку (цвинтарі українському, справді козацькому) до моєї свідомості обернувся цей мудрий вислів своєю новою, незнайомою гранню. Я відчув живий подих цих вічних слів у зеленому буянні землі, що раптом посеред Америки стала українською, в ароматі троянд, що ніколи не переводилися на могили генерала-бунтаря, у схилених головах паломників, які йдуть сюди з усіх материків. І, може, доля не марно поклала П. Григоренка на козацькому цвинтарі в Бавнд-Бруку: йому належить поєднувати українців діаспори з їхніми братами на Батьківщині. Він, безумовно, виконає і цей свій почесний обов'язок, бо люди такого виміру продовжують виконувати обов'язки перед народом навіть після фізичної смерті. І саме тому, нещадна до інших, костюмаха-смерть обходить їх десятою дорогою.